

Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)

Mustafa GENÇOĞLU

Çankırı Karatekin Üniversitesi

GENÇOĞLU, Mustafa, Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910). CTAD, Yıl 8, Sayı 16 (Güz 2012), s. 33-60.

Maârif Nezâreti'nin tâlimâtıyla Erzurum Vilâyeti'nde 1910'da maârif teftişleri gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişleri* Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Erzincan livâsı ve Kiğı, Hınıs, Tortum, Keskim (Yusufeli), Karakilise (Ağrı), İspir kazalarındaki *ibtidâi* ve *rüştiye* okullarını teftiş etmişlerdir. Müfettişler, düzenledikleri teftiş raporlarında, okulların bina durumları, öğretmen ve öğrencilerin sayıları ve nitelikleri hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. Ayrıca şahit oldukları sorunlarla ilgili kendi görüş ve tavsiyelerini bildirmişlerdir. Bu raporların yanında Erzurum Valisi de Maârif Nezâreti'ne vilâyetin eğitim sorunları hakkında kendi görüşlerini içeren çarpıcı bir yazı göndermiştir. Dolayısıyla gerek müfettiş raporları gerekse valinin mülahazaları, tarihsel olarak bölgenin eğitim durumunu ve bu konudaki sıkıntıları ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Erzurum, Eğitim, Teftiş, İbtidâi Mektep, Osmanlı.

GENÇOĞLU, Mustafa, The Educational Inspections in the Province of Erzurum (1910). CTAD, Year 8, Issue 16 (Fall 2012), p. 33-60.

Educational inspections were made in Erzurum province in 1910 in accordance with the order of Ministry of Education. Within this framework, inspectors made inspections in primary and secondary schools in Erzincan, Kiğı, Hınıs, Tortum, Keskim (Yusufeli), Karakilise (Ağrı) and Ispir. In their reports crucial information was given on the school buildings and statistics on teachers and students. Moreover, they gave their advice on the challenges they observed. Besides the governor of Erzurum wrote a detailed report addressed to the Ministry of Education concerning the educational problems of his province including his own opinions and advice. Therefore both reports present the educational situation and problems in the region.

Keywords: Erzurum, Education, Inspection, Primary School, Ottoman.

Giriş

Türk eğitim sisteminde teftiş hizmetinin kesin olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. Bu hususta ilk adımın 1838 tarihli Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın lâiyhasıyla mahalle (sıbyan) mekteplerindeki öğretmenlerin mesleki yeteneklerini belirlemek için tayin olunan *muinler* vasıtasıyla atıldığı tespit edilmektedir.¹ Yardımcı, yardım eden manalarına gelen *muin* terimi, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine değin denetimden çok sıbyan ve rüştiye mekteplerinde öğretmenlere yardımcı olan müfettiş anlamında kullanılmıştır.²

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Maârif Nezaretî'nin teşkilatlanması adına atılmış en ciddi adım olduğu kadar teftiş hizmetine getirdiği yenilikler açısından da önemlidir. Nizamname uyarınca 1870'de merkez maarif teşkilatı altında Meclis-i Kebir-i Maârif teşkil edilmiş ve Anadolu, Rumeli yakalarıyla İstanbul merkezdeki sıbyan ve rüştiye okullarına birer müfettiş atanmıştır. 1879 yılında ise Maârif Nezâreti eğitim işleriyle doğrudan ilgili beş daireye bölünmüş, içerisinde iki müfettişle bir kütüphaneler müfettişinin de yer aldığı daha modern bir yapıya kavuşturulmuştu. 1888'e gelindiğinde Maarif Nezaretî bünyesindeki müfettiş sayısı yediye yükseltildi. Ancak aynı yıl müfettişlikler Memûrîn-i Teftişîye adıyla ayrı bir birim haline getirilerek öğrenim dairelerinin dışında bırakıldı. 1898'de ise ibtidai, rüşdi ve idadi müfettişleri ilgili dairelerde yer alırken, Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği ile Mekâtib-i Âliye ve Husûsiye Müfettişliğinin münferit birimler olarak kaldıkları görülmektedir. Bunlardan başka 1900'de İstanbul'da bütün okullardaki sağlık durumunu denetlemek üzere Mekâtib-i Sıhhiye Müfettişliği kurulmuştur.³

Taşradaki maarif teftişinin kurumsallaşmasına yönelik ilk ciddi teşebbüs, yine Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde yer almıştır. Nizamnameye göre vilayetlerde İstanbul'daki Meclis-i Kebir-i Maârif'in birer şubesi olarak Maârif Müdürleri başkanlığında Meclis-i Maârifler kurulacaktı. Bu mecliste teftişle görevli *muhakkıklar* ve müfettişler de bulunmaktaydı.⁴ Ancak eğitim-öğretim için gerekli şartlar sağlanıncaya kadar vilayetlerde maarif meclisleri kurulmayacak ve dolayısıyla da müfettişler atanmayacaktı. İstisna olarak bu karar İşkodra Vilâyeti'nde uygulanmamış, maarif meclisi teşkil edilmeksizin bu vilayete daimi bir Mekâtib-i Sıbyan Müfettişi tayin edilmiştir.⁵ Vilayet maarif meclislerinin tesisi

¹ Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 2, 53.

² Su, *age.*, s. 2; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 1991, s. 60.

³ Yasemin Tümer Erdem, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", *OTAM*, Sayı 26, Güz 2009, s. 59-62.

⁴ Su, *age.*, s. 4.

⁵ Erdem'in tespit ettiği bu durum, Davut Şükrü'nün notlarını aldığı defterinde de geçmektedir. Erdem, *agm.*, s.63. Davut Şükrü (Daut Borıçı) 1868'de İşkodra Rüştiyesi muallim-i

mali sıkıntı yüzünden oldukça gecikmiş, ancak 1881'den sonra yaygın bir şekilde gerçekleştirilebilmiştir. Böylece içerisinde Erzurum'un da yer aldığı birçok vilayete maarif müdürleri ve müfettişleri atanmaya başlanmıştır.⁶ 1891'de ise Rumeli'ye gönderilen müfettişlerin görevlerini içeren *Rumeli Vilâyât-ı Şâhânesi Maârif Müfettişliğinin Vezâîfine Dair Tâlim-i Muvakkate* adıyla geçici bir yönetmelik devreye sokulmuştur.⁷ Bu talimat, II. Meşrutiyet öncesi dönemde maarif teftişiyle ilgili en ciddi tasarruf olup, eğitim tarihimiz açısından önemli bir atıldır.⁸

Eğitim alanında ciddi tartışmaların yaşandığı II. Meşrutiyet döneminde teftiş konusu üzerinde önemle durulmuş, ülkedeki okulların durumunun öğrenilerek aksaklıkların tespiti için Maârif Nezâreti tarafından önemli miktarda bütçe ayrılmıştır. Nitekim 1909'da nezaret tarafından okullardaki gözlem ve teftişlerini merkeze aktarmak üzere Erzurum dâhil bazı vilayetlere 15 umum müfettişi gönderilmiştir.⁹ Aynı yılın Ekim ayında taşradaki teftiş görevine dair *Teftişât Hakkında Talimât* yayımlanmış, 1910'da yine aynı konuya ilişkin iki yönetmelik daha çıkarılmıştır. *Maârif Müdürleri İle Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâîfine Müteallik Talimat* vasıtasıyla maarif müdürleri ve müfettişlerin görevleri yeniden düzenleniyordu. Buna göre vilayette bulunan tüm okulların gözetim ve denetimini yapan maarif müdürü, bu eğitim kurumlarının Maârif Nezâreti'yle koordinesini sağlamakla yükümlüydü. Vilâyet maârif müfettişleri ise her üç ayda bir vilayetin eğitim durumuyla ilgili maarif müdürüne rapor verecekti.¹⁰ Diğer talimat *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâîfine Müteallik Tâlimâtı*. Mekâtüb-i ibtidâiye müfettişlerinin görevleri: Kasaba ve köylerde bulunan okul binalarının nüfusa uygun biçimde bir, iki veya üç dersaneli olarak açılıp açılmadığını denetlemek; kız okullarının durumunu bildiren raporları vali ve maarif nazırına göndermek; okul ders kitapları araç ve gereçlerini kontrol etmek ve bunların fakir öğrencilere ücretsiz verilmesi için hazırladığı listeyi vilayete göndermek; eğitimin programa ve yeni usullere uygun verilip verilmediğini kontrol etmek;

evveli iken kendisine ek görev olarak İşkodra'nın Dağ Bölgesindeki ibtidâiye okullarının müfettişliği de tevdi edilmişti. Daha sonra kendisinin de talebiyle 1870'de İşkodra Vilâyeti'ne mahsus teşkil edilen Mekâtüb-i Sibyan Müfettişliği'ne tayin olunmuştur. Mustafa Gençoğlu, "Davud Şükür'nün Notlarından Osmanlı'nın İşkodra Vilâyetindeki Eğitim Politikası (1870-1876)", *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu*, 10-12 Mayıs 2012, Basılmamış Sempozyum Bildirisi, Manisa.

⁶ Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 88, 92.; Arzu M. Nurdoğan, "II. Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarifin Teftişi", *OTAM*, Sayı 26, Güz 2009, s. 197.

⁷ Nurdoğan, *agm.*, s. 216, 217.

⁸ Su, *age.*, s. 11.

⁹ Erdem, *agm.*, 67, 68.

¹⁰ Halil Aytekin, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s. 33, 284.

okulun sağlık yönünden elverişli olup olmadığını teftiş etmek¹¹; gayr-i Müslim ve özel okulları denetleyerek mevzuata ve “Osmanlılık” şanına aykırılık ve diplomasız öğretmen tespitinde durumu valiye ve maarif nazırına bildirmektir. Mekâtib-i ibtidâiye müfettişleri denetimin yanında buldukları livanın köylerini gezecekler, okul inşa edilecek yeri tespit edecek ve bu okulun inşasının kurallara uygun bir şekilde yapılmasını sağlayacaklardı.¹² Bu talimatların akabinde yürürlüğe sokulan *Tabsil-i İbtidâiye İdare ve Teftiş İle Muvaazaf Olan Memurînin Vezâifî Hakkında Niẓamnâme* ile de (2 Temmuz 1910) ibtidailerin denetlenmesinden sorumlu memuriyetler detaylı bir şekilde izah edilmiştir.¹³

Bu düzenlemelerle teftiş kurumunu güçlendiren yeni yönetim, ülke çapında eğitim ve öğretim durumunun ve sorunlarının tespitine yönelik olarak taşrada maarif teftişâtı başlatmıştır. Nitekim Maârif Nezâreti'nin emri üzerine 1910'da Erzurum Vilâyeti de, *mekâtib-i ibtidâiye müfettişleri* (İlkokul müfettişleri) tarafından teftiş edilerek raporlar tanzim edilmiştir. Bu raporlar Kiğı, Hınıs, Tortum, Keskim (Yusufeli), Karakilise (Ağrı), İspir kazalarıyla Erzincan livasına aittir. 1910'daki idari taksimata göre Erzurum Vilayeti'ne bağlı bu liva ve kazalar, günümüzde coğrafi olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli bir alanını kapsamaktadır. Dolayısıyla bu teftiş raporları, bölgenin genel olarak eğitim-öğretim durumunun tespitine yönelik ipuçları vermesi bakımından oldukça mühim kaynaklardır.

Bu makale, temel olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maârif Nezâreti Kataloğu Heyet-i Teftişîye Fonu'nda HTF 1/62 (29 Zilhicce 1328/01 Ocak 1911) künyeli dosyada bulunan yirmi beş varaklık on beş belgeye dayanmaktadır. Bu çalışmayla, raporlar tek tek ele alınacak, akabinde müfettişlerden Ferid Abdurrahim ve Erzurum Valisi Mehmed Celal Bey'in görüş ve tavsiyelerinin yer aldığı belgeler değerlendirilerek, bölgenin eğitim-öğretim durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Kiğı¹⁴ Kazası Raporu

Maârif Nezâreti 07 Ağustos 1326 (20 Ağustos 1910) tarihli telgrafıyla, derhal mekâtib-i ibtidâiye müfettişlerinin görevlendirilerek mevcut rüştiye (ortaokul) binaları ile nerelerde rüştiye açılmasının uygun olacağı hususlarında bilgi verilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Maârif Müdürlüğü tarafından ilk olarak Kiğı kazasına Müfettiş Ferid Abdurrahim gönderilmiştir.

¹¹ Bu görev asli olarak sağlık müfettişlerinin görevi olmakla beraber mekâtib-i ibtidâiye müfettişleri de gezdikleri okulların sağlık durumunu bildirmekle görevliydi.

¹² Su, *age.*, s. 207-210; Erdem, *agm.*, 70, 71.

¹³ Erdem, *agm.*, s. 71, 72.

¹⁴ Bugün Bingöl iline bağlı olan Kiğı ilçesi, 1910'da Erzurum Vilâyetine bağlıydı.

05 Teşrin-i Evvel 1326 (18 Ekim 1910) tarihinde Maarif Müdürlüğüne sunulan Kiğı raporu¹⁵, ilk olarak kazanın nüfus bilgileriyle başlamakta¹⁶, rüştiye ve ibtidâi (İlkokul) okullarının adedi ile binalarının durumları, eğitim ve hizmetli kadrosunun sayılarıyla maaş miktarları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre 218 köyü bulunan Kiğı'nın merkezinde birer muallimi bulunan bir rüştiye ile bir ibtidâiye vardır. *Harur*¹⁷, *Hösnek* (Adaklı ilçesi)¹⁸, *Kubatlı*¹⁹, *Liçik* (Kaynarınar köyü) köylerinde²⁰ birer ibtidâi vardır. Maârif Nezâreti tarafından rüştiye muallimine 500 ve hizmetisine 100 kuruş maaş verilirken, merkez ibtidâisi muallimine 150, diğer köylerin muallimlerine de 200'er kuruş verilmektedir. İbtidâi muallimleri Maârif Nezâreti'nde kayıtlıdır. Gayr-i Müslim okulları için tahsis olunan meblağdan Kiğı kazası için aylık 500 kuruş Maârif İdaresince ayrılıp, *Hupus* (Yazgünü köyü), *Timuran* (Bağlarınarı köyü) ve *Zirmek* (Yeldeğirmeni köyü) köyleri²¹ muallimlerinin ödenekleri mal sandığından karşılanmaktadır.

Kiğı'nın merkezindeki rüştiye ve ibtidâi, iki katlı bir binayı paylaşmaktadır. Rüştiye, bu binanın ikinci katındadır; üç derslane, bir muallim odası ile bir sofadan oluşmaktadır ve hıfzıssıhaya oldukça elverişlidir. Merkez ibtidâisinin bulunduğu birinci katta ise iki oda, bir hol ile bir odunluk bulunmaktadır. Burası hava ve ışıktan yoksun bir halde eğitim vermeye uygun olmadığı için rüştiyeye yakın bir yerde üç dersaneli bir okul inşasına başlanmış, ancak yardım parasının yetersizliği sebebiyle tamamlanamamıştır. Bunun üzerine halkın katkısı ve kaymakamın yardımıyla bir miktar daha yardım toplanarak inşaatın devam etmesi sağlanmıştır.

¹⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezâreti Kataloğu Heyet-i Teftişîye Fonu* BOA MF. HTF 1/62 (29 Zilhicce 1328/01 Ocak 1911). Bu belgelere varak numarası verilmediğinden sayfa numarası gösterilememektedir. Diğer raporlar, Müfettiş Ferid Abdurrahim ve Erzurum Valisi'nin mütalaaları da aynı künyeye sahip olduklarından mükerreren dipnot olarak gösterilmemiştir.

¹⁶ Müfettişler tarafından Nüfus Defterlerinden alınmış olan kazaların nüfus bilgileri çalışmamızın sonunda tablo halinde verilmiştir. Bkz. Tablo 1.

¹⁷ Harur, Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu'nda (T.C. İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1946, s. 483.) yer aldığı halde diğer kaynaklarda ve haritalarda bulunamamıştır. Bu yüzden de şu andaki yeri tespit edilememiştir.

¹⁸ Metinde geçen yerleşim yerlerinin bugünkü isimleri parantez içinde verilecektir.

¹⁹ Bu köy, önce Çan bucağına bağlı bir mezra iken (Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 750.) şu anda Beşgöz köyüne bağlı Dervişmezrası mahallesidir. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Kiğı paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: I44 numaralı pafta.

²⁰ Yerleşim birimlerinin eski isimleri Meşrutiyet ve bilhassa Cumhuriyet dönemlerinde değiştirilmiştir. Bu durum, tarihi metinlerdeki köy isimlerinin bugünkü yerlerini tespit için araştırmacılara büyük müşkülât çıkarmaktadır. Bu hususta, yardımlarını esirgemeyen Çankırı Karatekin Üniversitesi Coğrafya Bölümü Başkanı Prof. Dr. Osman Gümüşçü ve aynı bölümde Araştırma Görevlisi İlker Yiğit'e teşekkürlerimi sunarım.

²¹ Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 76, 159, 175.

Raporda belirtildiği üzere Kiğı kazasındaki bazı nahiyelerin hükümetçe konumları değiştirildiği için *Hösnek* okulunun nahiye merkezi yapılan *Azakpert* (Adaklı ilçesi) ve *Liçik* (Kaynarıpınar köyü) ibtidâisinin nahiye merkezi yapılan *Çerme* (Yedisu ilçesi) köyüne bağlı *Karapolad*²² köyüne nakilleri onaylanmıştır²³. Ancak *Karapolad* köyünde okul binasının olduğu, *Azakpert* köyünde de bir hükümet konağıyla bir okulun kaymakamlıkça yaptırılacağı öğrenilmiş ve buna göre hareket edilmesi ilgili mercilere yazılmıştır. Aynı şekilde kazanın merkez rüştiyesine bir *muallim-i saninin*²⁴ tayini hususu da Maarif Müdürlüğüne telgrafla bildirilmiştir.

Ferid Abdurrahim, Kazaya bağlı beş ibtidâi okulunun binası bulunmadığını, muallimlerin olduğu köylerde eğitimin, kış mevsiminde ahırlarda, ilkbaharda ise yine köylünün gösterdiği küçük ağıl mesabesindeki rutubetli yerlerde yapıldığı bilgisini vermektedir. Hâlbuki gayr-i Müslimler hükümetin desteğini almadıkları halde mükemmel bir şekilde köylerine okul inşa ettirmektedirler. Daha bir sene önce muallim tahsisatı verilen *Zirmek*, *Timuran*, *Huþus* köylerinde gayr-i Müslim halk birer mektep yaptırmıştır. Öte yandan Müslüman unsurlar her fedakârlığı, her derdinin devasını hükümetten beklemektedir. Örneğin yirmisi Müslüman ve onu gayr-i Müslim olmak üzere otuz haneden oluşan *Kızılcubuk* köyünde gayr-i Müslimlerin ufak bir kilise ile bir okulu varken, Müslümanların varlıklarını gösteren bir ibadethaneleri bile yoktur. Köy halkının dilekçesi üzerine bir okul inşa edilmesi için Maârif Nezâreti tarafından tahsisat ayrılmıştır.

Müfettiş Ferid Abdurrahim, kazadaki Müslüman halkın eğitime karşı isteksizliğini ve okullaşma açısından gayr-i Müslimlerden geri olduğunu belirledikten sonra aslında bunun en önemli sebeplerinden birisinin Müslüman köylünün ekonomik sıkıntıları olduğuna işaret etmektedir. Böylece okul binasıyla eğitim ihtiyaçlarının köy halkı tarafından sağlanması gerekli kılındığı halde geçimini güçlükle temin edebilen, vergilerini zor ödeyebilen köylünün bunu gerçekleşmesinin pek mümkün olmadığını belirtmektedir. Onun için bir köyde yapılacak okul için taş, kum, toprak gibi ihtiyaçlarla nakil işinin köylüye yüklenmesi, kereste ve inşaat masraflarının hükümet tarafından karşılanması gerekmektedir. Müfettiş, bu suretle, bu köy okulunda okuyan bir çocuğun okuldan alacağı feyz ve eğitim lezzetini, o çocuğun otuz sene sonra doğacak olan evladına aktararak, o neslin kendiliğinden okul kurma mecburiyetini ve her

²² Türkiye’de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 624.

²³ İdari taksimattaki bu değişiklik sonucunda birbirine çok yakın olan Hösnek ve Azakpert köyleri birleştirilerek Azakpert nahiyesi teşkil edilmiştir. Daha sonra bu nahiye Adaklı ismini almıştır. Bugün Bingöl’e bağlı Adaklı ilçesidir. Akbayar, *age.*, s. 75; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 6, 53, 240. Liçik için ise Akbayar (*age.*, s. 109) Bugünkü Yedisu ilçesini işaret ederken Sezen (*age.*, s. 340) Kaynarıpınar olarak belirlemektedir. Bu konudaki araştırmamız, Sezen’i haklı çıkarmaktadır. Bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Kiğı paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: 145 numaralı pafta.

²⁴ Muallim-i evvelin, yani başöğretmenin yardımcısı görevinde bulunan öğretmen.

şeyi hükümetten beklemenin nasıl bir acizlikten ibaret olduğunu hissedeceklerini iddia etmektedir.

Müfettişin bahsettiği okulların köylülerce yapılması ve ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğu, esasen 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi'ne dayanmaktadır. Nizâmnamenin 4. maddesi uyarınca sıbyan okullarının inşaat, tamir ve diğer giderleriyle muallim maaşları, mahalle veya köy sakinlerine yüklenmişti.²⁵ Bu uygulama, Sultan II. Abdülhamid döneminde de sürdürülmüş ve mali durumu kötü bölgelerde bu giderler karşılanmadığı için ibtidâilerin gelişmesi ve yaygınlaşmasında önemli sorunlar yaşanmıştır.²⁶ Ancak bu politikadan vazgeçilmemiş, Mart 1910'da dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin girişimiyle okulların finansmanı yine halka yüklenmiştir.²⁷

Müfettişin ifadesiyle Kiğı kazasının eğitime şiddetle ihtiyacı vardır. Dahası Müslümanlarla gayr-i Müslimlerin birbirleriyle iyi geçinmeleri, iki unsurun eğitim seviyelerinin aynı olmasıyla mümkün olabilir, Müslüman unsurlar gayr-i Müslimler mertebesine ulaştırılmadıkça ittifak beklenilmemelidir. Dolayısıyla Ferid Abdurrahim üç beş seneye kadar vatanın her köşesinde ibtidâi mektepler açılması ve bu okullara muktedir muallimler atanmasını, karanlıkta kalmış olan halkın aydınlatılması için ilk önce merkez dârümuallimînin (erkek öğretmen okulu) yatılıya çevrilmesiyle, bu okula genel rağbetin sağlanmasını istemektedir. Ayrıca Erzincan, Bayezid livaları merkezlerinde yeni birer dârümuallimîn ve kaza merkezlerinde de birer inâs ibtidâisinin (kız ilkokulu) açılması gerektiğini ifade ederek raporunu bitirmektedir.

Görüldüğü gibi müfettiş, Müslümanlarla gayr-i Müslimler arasındaki husumetin kaynağını eğitim seviyelerindeki dengesizliğe bağlamakta, bu sorunun ise Müslümanların eğitim seviyesinin gayr-i Müslimlerin mesabesine yükseltilmesiyle çözüleceğine inanmaktadır. Bu iyi niyetli görüşte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Balkan savaşlarına kadar Osmanlılık fikrini savunmasının payı büyüktür. Buna göre birlikte kurulan yeni rejimde tüm farklı etnik ve dini grubun Osmanlılık kimliği altında, devletin bekası ve ilerlemesi ülküsü etrafında birleşeceği öngörülmüyordu. Ancak milliyetçilik akımının tesiri ve dış güçlerin tahrikleri bu birliktelik düşüncesini çok geçmeden akamete uğratmıştır.²⁸ Eğitim de bizzat bu ayrışmanın aracı haline dönüşmüştür. Millet sistemi içerisinde

²⁵ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Haz., Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 424.

²⁶ Selçuk Akçin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, Çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 198.

²⁷ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 197. Emrullah Efendi hakkında bkz. Mustafa Ergün, "Hayrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXX, Sayı 1-2, 1982, s. 7-36.

²⁸ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 37-38,42.

kendi okullarını kurmak ve yönetmek hakkına sahip olan gayr-i Müslimler, Osmanlı eğitim sisteminden çok az etkilenmekteydiler. Dolayısıyla eğitim, gayr-i Müslimler için devlete bağlılığı sağlayan fonksiyon olma özelliğini kaybetmiştir. Kuşkusuz bunda kapitülasyonlarla cemaatlerin hamiliğini üstlenmiş dış güçlerin tesiri ve teşviki de önemli bir rol oynamıştır. Yabancı güçler, azınlık gruplarını kendi taraflarına çekebilmek için büyük mali destekte bulunmuşlar, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında birçok okul açmışlardır.²⁹ Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde Amerikalıların Ermenilere yönelik faaliyetleri dikkat çekicidir.³⁰ Tüm tedbirlere rağmen Cumhuriyet'e kadar bu okulların tam olarak denetimi sağlanamamıştır.³¹ Bunların sonucunda ülke genelinde olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesinde de gayr-i Müslim ve yabancı okulların sayısı büyük bir orana ulaşmıştır.³² Nitekim eğitim seviyesinin ötesinde iki toplum arasındaki ayrışmayı körükleyen bu okullardı. Bu gelişmeler yaşanırken hükümet mali ve siyasi bunalıma rağmen ciddi bir eğitim reformuna girişmişti. Ancak fakir Müslüman köylüden okul yapmasını ve bu konuda gayr-i Müslimlerle yarışmasını beklemek olası görünmüyordu. Çare ise yine mektepler açması, nitelikli öğretmenler ataması beklenen devletin kısıtlı imkânlarına kalmaktaydı.

Hınıs Kazası Raporu

Müfettiş Ferid Abdurrahim, teftişine Kığı'yla sınır olan Hınıs kazasında devam etmiştir. Merkez kazada, 500 kuruş maaşlı bir muallimli rüştiye ile 200 kuruş maaşlı bir muallim ve 150 kuruş maaşlı bir muavin tarafından ders verilen bir ibtidâi vardır. Kazaya bağlı köylerden *Madrak'a* (Geçit köyü)³³ 150, *Başköy* ve *Karaçoban'a*³⁴ 200'er kuruş ibtidâi tahsisatı verilmişse de muallim bulunamadığı için bu okullar eğitim kadrosundan mahrumdur.

Ferid Abdurrahim bundan sonra kazadaki okul binalarının durumları hakkında bilgi vermektedir. Kaza merkezindeki rüştiye binası ders verilemeyecek derecede harap bir durumda olduğu için yerine yeni bir bina inşa etmek üzere bir sene önce Maârif Nezâreti'nden 5000 kuruş bir tahsisat verilmiş; ancak inşaat yarım kaldığı için eğitime aylık beş mecdiye karşılığında

²⁹ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı Özel Sayısı*, Ankara, 1999, s. 176, 177.

³⁰ Uygur Kocabaşoğlu, "Amerikan Okulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 496.

³¹ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s. 82.

³² Aydoğan, *age.*, s. 130

³³ Akbayar, *age.*, s. 111; Sezen, *age.*, s. 345.

³⁴ Bugün Erzurum'un ilçesidir. Uğradığı idari değişiklikler için bkz. Akbayar, *age.*, s. 89; Sezen, *age.*, s. 275.

kiralanan bir evde devam edilmiştir. *Gülîstân-ı Meşrûtiyet* ismi verilmiş olan merkez ibtidâisi için *Kayabaşı* mahallesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yardımlarıyla toplanan 90 lira ile 120 lira değerinde bir hane satın alınmış, ders araç gereçleri de ayrıca toplanan para ile cemiyet tarafından temin edilmiştir.

Köylerde bulunan okullar içerisinde muallim tahsisatı verilen *Karaçoban* köyünde Müslümanlar için bir okul binası yoktur. *Madrak* köyü *Aşiret Alayı*³⁵ olduğundan 1306 senesinde hazineден binlerce lira harcanarak burada gayet güzel altı odadan oluşan bir okul ve bir camii yaptırılmıştır; ancak ilgisizlik sebebiyle okulla cami harap olmuştur. *Başköy*'de halk tarafından yapılmış iki odalı okula, talep üzerine İspir kazasına bağlı *Zakos* (Ardıçlı) köyü³⁶ ibtidâi muallimi İbrahim Efendi tayin edilmiştir. *Karaçoban* köyü sakinleri sırf gayr-i Müslimlerden oluştuğu için zamanında tahsis edilmiş olan 200 kuruş maaşın, 200 hane Müslüman'dan ibaret ve okul binası mevcut olan *Halilçavuş* köyüne³⁷ tahsisıyla bir muallimin tayini gerekmektedir.

Hınıs kazası gayr-i Müslimleri için Maârif İdaresi'nce *Harâmî* (Bellitaş köyü)³⁸ ve *Karaçoban* köyleri okullarında, Erzurum Ermeni Murahhaslığı'nca seçilen Avidis ve Mihran efendiler 1-11 Teşrin-i Sani 1325 (14-24 Kasım 1909) tarihinden beri 200'er kuruş maaşla görev yapmaktadırlar. Bu muallimler Osmanlı tebaasından olup şahadetnameli ve nezaret tarafından sicile kayıtlıdır. Tahsisatları kaza mal sandığından karşılanmaktadır. Bu iki köy halkı, gayr-i Müslimlerin bulunduğu diğer köylerdeki gibi okullarını kendileri yapmıştır.

Müfettiş raporunda Hınıs kazası halkından bir kısmının Râfîzî³⁹ olması nedeniyle Kiğî'dan daha fazla eğitime muhtaç olduğunu ileri sürmektedir. Dahası birkaç seneye kadar bu kazada yüze yakın okul kurulmazsa Râfîzîliğin yaygınlaşacağını ve bu durumun da siyasi olarak vahametinin vatana büyük yaralar açacağını iddia etmektedir. Bunun için buradaki halkın süratle aydınlatılması gerektiğini ve bu konuda hükümetin her fedakârlığı yapmasının

³⁵ Aşiret Alayları da denilen Hamidiye Süvari Alayları, II. Abdülhamid'in son dönemlerinde Doğu Anadolu'da Kırım'daki Rus Kazak kuvvetlerine karşı koymak, asayişin bozulmasına sebep olan aşiretlerin denetim altına almak ve olası Ermeni tedhişine engel olmak amacıyla kurulmuştur. Daha sonra bilhassa Doğu Anadolu'daki Ermeni terör faaliyetlerini bastırmakta kullanılmıştır. Aşiretlerden oluşan bu alayların başına birçok aşiret reisi komutan olarak atanmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 363, 364; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev., Mehmet Harmancı, Cilt II, 2. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994, s. 300.

³⁶ Akbayar *age.*, s. 10, 173.

³⁷ Bugün beldedir. Ayrıca bkz. Akbayar, *age.*, s. 67.

³⁸ Bu köyün bugünkü isminin tespiti için bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Hınıs paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: J47 numaralı pafta.

³⁹ Kramer, Rafizi tabirinin yanlış olmakla birlikte Şüer için kullanılan isimlerden birisi olduğunu belirtmektedir. J.H. Kramer, "Râfîzîler", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s. 593. Dolayısıyla burada müfettiş muhtemelen Râfîzîler derken Alevîleri kastediyor.

icap ettiğini vurgulamaktadır. Son olarak merkez rüştiyesine bir muallim-i sâni tayin edilmesi, bina inşaatının tamamlanması için tahsisatın süratle verilmesi, dârümuallimînin ıslahıyla kazada açılması zaruri olan ibtidâi mekteplerine muktedir muallimler yetiştirilmesini talep etmektedir. 05 Teşrin-i evvel 1326 (18 Ekim 1910) tarihli Kiğı ve Hınıs raporları, Erzurum Valiliği tarafından 18 Teşrin-i evvel 1326'da (31 Ekim 1910) Maârif Nezareti'ne yollanmıştır.

Tortum Kazası Raporu

Tortum kazası teftiş raporu, 13 Teşrin-i evvel 1326 (26 Ekim 1910) tarihli olup 02 Teşrin-i sani 1326 (15 Kasım 1910) tarihinde Erzurum Valiliği tarafından Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Kazanın merkez nahiyesi olan *Nihab* kasabasıyla *Kışba* (Şenyurt Beldesi) ve *Azort* (Uzundere İlçesi) köylerinde⁴⁰ birer ibtidâi binası mevcuttur. *Nihab*'ta 200 kuruş maaşla Kâşif, *Kışba*'da da aynı maaşla Müştak efendiler istihdam edilmektedir. Bu muallimler Maârif Nezareti'nde kayıtlı ve liyakatlidir. 150 kuruş maaşlı *Azort* ibtidâisi muallimliği ise Abdülgafur Efendi'nin görevi bırakmasından dolayı münhaldır.

Müfettiş, raporunun devamında okul binalarının durumunu değerlendirmektedir. Merkez kaza ibtidâisi zamanında toplanan yardımlarla yaptırılmıştır ve bir dershaneye sahiptir. Ancak konumu çok kötü, sağlık koşullarına aykırı ve ders verilemeyecek derecede harap bir durumdadır. Burada inşaat mevsimi geçtiğinden ilkbaharda kasabanın 1500'e yakın nüfusuna uygun en az üç dershaneli ve bir muallim odalı okul inşa edilmesi için kaymakamlık ve halk nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmuştur. *Kışba* köyü okul binası eşraftan müteveffa Ömer Bey'in vakıflarından büyük bir dershaneli okuldur. Bu okula yıllık 40-50 liralık bir gelire sahip iki taşlı bir değirmen, iki bahçe, bir çayır ve iki gözlü bir ev vakfedilmiştir. Evkaf İdaresine kayıtlı olduğu halde vakıf sahibi merhum Ömer Bey'in evlatlarından müteveli Ekrem Bey'in harap bir durumda bulunan okulu tamir ettirmemesi üzerine, vakıf şartlarını yerine getirmezse vakıf mallarına el konulacağı hususu bildirilmiştir. Bu mesele köy ihtiyar heyetine de resmen bildirilerek ilkbaharda mektebin köyün nüfusuna uygun olarak üç dershaneli bir okul haline getirilmesi taahhüt ettirilmiştir. *Azort* köyündeki okul binası da yardımlarla yapılmıştır ve bir dershanelidir. Bu bina da harap bir durumdadır. Köylülerden bir muallim tayin edilinceye kadar iki dershaneli bir mektebin ilkbaharda mutlaka inşa olunacağına dair söz alınmıştır.

Ferid Abdurrahim okullarda eğitimi olumsuz etkileyen önemli sorunlara değinmektedir. Keza yukarıda bahsettiği üç okul da ders araç gereçlerinden yoksundur. Kaza merkezinde bulunan bazı subay ve memur çocuklarından başka bir öğrencinin kitap parasını tedarik edecek gücü yoktur. Diğer yandan öğrencilerin okula devamı, onların ilkbahardan sonbahara kadar tarlada,

⁴⁰ Bu köylerin idari yapılarındaki değişiklikler için bkz. Akbayar *age.*, s. 15, 101, 124, 152, 160.

bahçede ve çayırda aileleriyle birlikte çalışmalarından ötürü, kış aylarıyla sınırlıdır. Buradan müfettiş, ailelerin geçim derdinin, çocukların cehaletine vesile olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Aslında bu sorun, sadece Tortum'a özgü olmayıp vilayetlerde özellikle geçimlerini tarım ve hayvancılıkla idame eden büyük bir kesim için geçerliydi. İlkokulların zorunlu olması yönünde Sultan II. Mahmud'dan itibaren kararlar alınmasına karşın bu konuda pek ilerleme kaydedilememiştir. Nitekim 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de ilkokula gitme zorunluluğu yer almış; ancak devam etmeyenlerin ebeveynlerine uygulanması öngörülen para cezası belli şartlara bağlanmıştır. Ebeveyn altı şarttan birisini sunduğu takdirde kendisi cezadan, çocuğu da devam mecburiyetinden muaf olmaktaydı. Kısaca bu şartlar: Çocuğun bedensel ve ruhsal sağlık sorunlarının bulunması; bir fakirin tek çocuğu olup, kendisinin o çocuğu istihdama ihtiyacı olması; bir çocuğun ekin ve harman vakitleri çiftçilikle uğraşması; mektebin çocuğun oturduğu eve yarım saat mesafede olması; çocuğun bulunduğu yerde okul olmaması veya yeterli olmaması ve son olarak çocuğun kendi evinde veya başka bir özel yerde eğitim görmesidir.⁴¹ Elbette bu şartların belirlenmesinde, halkın içerisinde bulunduğu koşullar göz önüne alınmıştır. Ancak bu suretle devlet, iktisadi güçlük içerisindeki halkın bu vesileyle çocuklarını okula göndermemelerini de onaylamış oluyordu. Kanun-ı Esasi'de (1876) ilköğretim zorunluluğu tekrar teyit edilmişse de bu meselenin çözümünde önemli katkısı olabilecek eğitimin parasız olması konusuna 1913'teki *Tedrisât-i İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*'ne kadar açıkça değinilmemiştir.⁴² Bir bakıma toplumun ekonomik refahıyla ilişkili olan bu mesele çözülememiş ve hatta yakın döneme kadar özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde varlığını sürdürmüştür.

Rapora tekrar dönecek olursak, müfettiş Tortum kazasındaki yoksulluğu ve nedenlerini dramatik bir şekilde değerlendirmektedir. Tortum kazası yoldan, verimli ova ve vadiden mahrumdur. Kazadaki köylerin büyük bir kısmı yalçın dağlar ile tehlikeli dereler arasına sıkışmıştır. Köylü geçimini temin edebilmek için yetiştirdiği dut, vişne, kiraz gibi sınırlı meyveyi oldukça tehlikeli bir yolculuğu göze alarak şehre götürmek zorundadır. Bu yolda fakir bir köylünün elindeki bir yük hayvanının uçurumdan yuvarlanması, kendisi için ayrı bir felaketi doğurmaktadır.

Ferid Abdurrahim Tortum'un eğitimden mahrumiyetini, “nûr-ı maâriften eser yoktur. Zulmet-i cehâlet kazayı istilâ etmiştir” diyerek vurgulamaktadır. Ayrıca yedi köyde bulunan medreselerde Arapça nahiv, mantık gibi dersler verilmeyle beraber talebelerin hala isimlerini bile yazmaktan aciz olduklarını

⁴¹ Mahmud Cevad, *age.*, s. 426.

⁴² Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 39; Koçer, *age.*, s. 137.

bildirmektedir. Müfettiş, Tortum kazasına bayındırlık hizmetlerinin yanı sıra maârifin de acilen yaygınlaştırılmasının gerekli olduğunu belirtmektedir. Kaza merkezinde ibtidâi ile birleştirilmek üzere bir rüştiye ve ayrıca bir inâs ibtidâisi ile kazaya bağlı yerlerde 30-40 adet ibtidâi okulun açılmasını istemektedir.

Keskim⁴³ Kazası Raporu

31 Teşrin-i evvel 1326 (13 Kasım 1910) tarihli bu rapor, Erzurum Vilayeti tarafından 08 Teşrin-i sani 1326'da (21 Kasım 1910) Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

Kaza merkezinde 500 kuruş maaşlı bir muallime sahip bir rüştiye ile 150 kuruş maaşlı bir muallimli bir ibtidâi bulunmaktadır. Köylerinden *Melo* (Sarıbudak köyü), *Havik-i Livâne* (Bıçakçılar köyü), *Öğdem*, *İşhan* (İnanlı), *Erkinis*'de (Demirkent)⁴⁴ birer ibtidâi muallim ve *Hodiçor* (Sırakonak köyü)⁴⁵ merkez nahiyesinde de bir gayr-i Müslim Katolik okulu vardır. Müslüman ibtidâi okullardan *İşhan* ibtidâisi muallimi Hacı Ali Efendi'nin aylık maaşı 200 kuruş iken merkez ibtidâisi muallimi Hafız Mehmet, *Milo* muallimi Faik, *Havig-i Livâne* muallimi Halil Hulusi, *Öğdem* muallimi Mehmet Sıdkı, *Erkinis* muallimi Mehmet Râzi efendilerin maaşları 155'er kuruştur. Bu öğretmenler sicile kayıtlı olup, sahip oldukları ehliyeteye göre maaşları uygun değildir. *Kısak* mahallesindeki Katolik mektebi muallimi, *Hodiçor* murahhas vekili Turuşyan Arvin Efendi'dir. Bu muallime aylık 200 kuruş maaş tahsis edilmesine rağmen göreve başladığı 01 Teşrin-i evvel 1325 (14 Ekim 1909) tarihinden itibaren maaş alamadığı öğrenilmiştir. Bunun sebebi nahiye müdürüne sorulduğunda ise mektebe sadece 8-10 çocuğun devam ettiğinden dolayı bu kadar az öğrenci için maaş verilmediği cevabı alınmıştır.

Raporun kazadaki mektep binalarıyla ilgili kısmına gelince: Merkez kaza rüştiye binası geniş bir bahçesi olan, iki katlı, altı dershane, iki sofa ve bir balkondan ibaret olup üst katı rüştiye, alt katı ise ibtidâidir. Bu bina kaza kaymakamı Hilmi Bey'in katkılarıyla tamirattan geçirilmiş, bahçe yeniden düzenlenmiştir. Bu okulun kaza dâhilindeki mevcut ibtidâi mektepleri binasıyla beraber Mahalli Maarif Komisyonu adına tapuya geçirilmesi için resmi tebligat yapılmıştır.

⁴³ Bugün Artvin'e bağlı Yusufeli ilçesi.

⁴⁴ Bu köylerden Havik-i Livâne, 1:200000 ölçekli Rize paftasında Hevek ismiyle tespit edilmiş olup, 1:100000 ölçekli haritanın F46 paftasından da şu andaki Bıçakçılar köyü olduğu anlaşılmıştır. Bilindiği gibi Livâne Artvin ilinin eski ismidir. Diğer köylerin bugünkü isimleri ve tarih içerisindeki geçirdikleri değişiklikler hakkında İşhan ve Milo için bkz. Akbayar, *age.*, s. 83, 119, Erkinis ve Öğdem için bkz. Sezen, *age.*, s. 173, 396.

⁴⁵ Hodiçor'un Sırakonak Köyü olduğuna dair bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Artvin paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: G46 numaralı pafta.

Havik-i Livâne hariç diğer ibtidâî binaları hıfzıssıhaya uygun olarak halkın yardımlarıyla yapılmıştır. Okul binalarının böyle vaktiyle yapılmasının sebebi, Bağdat Valisi Nâzım Paşa'nın maiyetinden kaymakamlıkla istihdam olunan Safvet Bey'in *İşban* ve *Milo*'da birer okul yaptırmak suretiyle bıraktığı eserlerin halk üzerinde oluşturduğu müspet etkiden ve özellikle her köyün ormanı bulunmasından ileri gelmiştir. *Hodiçor* nahiyesi okul binası da nahiyedeki özel okul binaları gibi gayet muntazamdır. Bu kazada her köyde okul yaptırmak çok kolay olmasına rağmen muallim bulunamaması ve tahsisat alınamaması yüzünden burada cehalet birkaç sene daha hüküm sürecektir.

Merkez rüştiye ve ibtidâisinde bile kadro sıkıntısı çekilmektedir. Eğitim bakımından rüştiyenin her mevsimde 60'ı aşkın, ibtidâinin ise kışın 100'ü bulacak öğrenci sayısına karşılık sadece birer muallimle idare edilebilmesi mümkün değildir. Talimat hükümlerine de aykırı olan bu meselenin aşılabilmesi için asıl bir muallim-i evvelle (başöğretmen) birlikte rüştiyenin üç muallimli dereceye yükseltilmesi, ibtidâiye de bir muavin ile bir hademenin acilen atanması gerekmektedir.

Müfettiş, Keskim kazasının coğrafi şartlarından ileri gelen iktisadi sıkıntıları ile halkın genel karakteristiği hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir. Keskim kazası taşlık ve yoldan mahrum olduğu için halkı aşırı zaruret içerisinde. Fakir köylü geçimini taşlar arasında arar; hayvanlarını ağaç yapraklarıyla beslerken, büyük güçlüklerle ürettiği meyveler ile ektiği darı gibi hububatla da kendi ihtiyacını karşılamaktadır. Buna karşın fitratları icabı vergilerini ödeyebilmek adına aç kalmaya razıdır. Bir köyden diğerine gitmek için büyük tehlikeleri göze almak gerekmektedir. Uçurumlardan ve sarp kayalardan düşmek suretiyle her sene can kayıpları yaşanmakta ve birçok hayvan telef olmaktadır. Hatta müfettiş de sarp konumuyla ünlü, *Havik-i Livâne* köyüne ulaşamamıştır. Gittiği her köyde, eğitim konusunda yaptığı tavsiyelere karşılık köylüden fakir u zaruretten maarife zaman bulamadıkları yolunda şikâyetler işitmiştir.

Müfettiş, daha önceki kazalar hakkındaki olumsuz kanaatinden farklı olarak *Keskim* halkının mütedeyyin, eğitime istekli, muti ve çalışkan olduğuna işaret ederek hükümetten buraya çok büyük fedakârlık yapmasını istemektedir. Nitekim bu kaza dâhilinde Müslümanlar için elli, gayr-i Müslimler için de *Hodiçor* nahiyesinde dört tane ibtidâî okulunun açılmasına şiddetle ihtiyaç vardır. Buradaki okulların öğrencilerine ücretsiz kitap, ibtidai okullarına yıllık 400'er kuruş müteferrika tahsisatı⁴⁶ verilmeli ve muallimlerin maaşlarına hayat pahalılığı sebebiyle zam yapılmalıdır. Özellikle bu kazada yol yapmak halkın eğitime karşı sevgisini ortaya çıkaracağından ilkönce bayındırlık işleri halledilmeli sonra

⁴⁶ Kömür, odun süpürge, maşrapa, testi ve nalın gibi küçük masraf kalemlerinin karşılanması için verilen tahsisattır. Bu kalemlere kağıt, kalem, tebeşir, mefruşat ve tamir giderleri girmemektedir.

eğitimin yaygınlaştırılmasına çalışılmalıdır. Raporunda son olarak, kaza merkezinde bir inâs ibtidâisinin açılması ve öğrencilerin okula devamlarını sağlamak için nizamnamenin yürürlüğe sokulması istenmektedir.

İspir Kazası Raporu

28 Teşrin-i sani 1326 (11 Aralık 1910) tarihli İspir kazası raporu, Vilâyet Maârif Müfettişliği ifadesiyle Erzurum Valiliğinden 06 Kanun-ı evvel 1326'da (19 Aralık 1910) Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

İspir'in merkezinde Merkez İbtidâisi isimli bir Müslüman, bir de gayr-i Müslim ibtidâisi ve *Norgâh* (Pazaryolu ilçesi), *Hunud* (Çamlıkaya Beldesi), *Zakos* (Ardıçlı köyü) *Kırık* (Güneykırık Beldesi), *Karakoç* köylerinde⁴⁷ de birer adet ibtidâi mektebi vardır. Müslüman okullarından Merkez İbtidâisi 250 kuruş maaşlı bir muallim-i evvel ile 100 kuruş maaşlı bir muavine sahiptir. *Norgâh* Nahiyesi İbtidâisi'nde 150 kuruş maaşlı bir muallim bulunurken *Hunud* köyü ibtidâisinde 200 kuruş maaşlı bir muallim vardır. *Kırık* ve *Karakoç* ibtidâilerinde birer muallim vekâleten görev yapmaktadır. *Zakos* köyü halkının kötü muameleleri yüzünden 200 kuruş maaşlı muallimi başka bir yere atandığı için ibtidâide öğretmen bulunmamaktadır.

Müfettiş Ferid Abdurrahim, kazadaki okullara ve öğretmenlere değindikten sonra okul binalarını ele almaktadır. Buna göre kaza Merkez İbtidâisi, iki derslane, bir muallim odasıyla çok dar ve sağlığa uygun değildir. *Norgâh* ibtidâisi, cami avlusunda bir medreseden meydana gelmekte ve tamire ihtiyacı vardır. *Hunud* köyü mektep binası da üstte büyük bir derslane, bir muallim odasını ve altta bir yemekhaneyi içermektedir. *Zakos* köyünde okul binası olmayıp 1908-1909 eğitim yılında dersler bazı evlerde görülmüştür. *Kırık* köyü okulu da bir medreseden ibarettir. *Karakoç* köyü okul binası köylünün yardımlarıyla yeni inşa edilmiş altta ve üstte ikişer odasıyla kazanın hıfzıssıhhaya en uygun okuludur. Kaza merkezindeki Ermeni okul binası da iki derslaneden oluşmaktadır. Ancak bu okulun konumu kötüdür ve tamire ihtiyacı vardır.

Okul binalarının durumunu ortaya koyduktan sonra Müfettiş, öğretmenleri değerlendirmektedir. Ona göre asil muallimlerden merkez ibtidâisi muallim-i evveli ve muavini Hasan Hayrı ile *Hunud* köyü muallimi Ali Şefik efendiler görevlerinde başarılı, terfi edilmeye layıktırlar. Yine *Norgâh* muallimi Ahmet Efendi kolera münasebetiyle köyde görülememiştir. Ancak kendisinin *Norgâh*'a iki saat mesafede bulunan *Kilens* (Elmalı)⁴⁸ köyü imamlığını üstlenmiş olduğu ve

⁴⁷ Hunud, Kırık, Norgâh ve Zakos için bkz. Akbayar, *age.*, s. 76, 98, 124, 173. Karakoç için bkz. Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, 1946: 614; Harita Genel Müdürlüğü, 1952, İspir paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: H45, numaralı pafta.

⁴⁸ Kilens köyünün bugünkü isminin Elmalı olarak değiştirildiğinin tespiti için bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, İspir paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: H45 numaralı pafta.

nahiye müdürlerinin göz yummaları sebebiyle görevini ihmal ettiği müfettiş tarafından tespit edilmiştir. Bu yüzden Ahmet Efendi'nin değiştirilmesi veya azli gerektiği, ilgili mercilere bildirilmiştir. Müfettiş Ferid Abdurrahim, *Kırık ve Karakoç* ibtidâi muallimliklerinde vekâleten görev yapan ve ehliyetnâmeleri bulunmayan Mustafa ve Mehmet efendiler içinse, bunlara merkez vilâyette kısa bir sürede usûl-i cedîde (yeni usule) uygun eğitim verilirse köy muallimliğine mahsus birer ehliyetnâme alabileceklerini bildirmektedir. Burada dikkati çeken buna benzer kursların, yirmi yıl önce bazı vilayetlerde devreye sokularak, köylerden ve kazalardan gelen birçok imam ve öğretmene usûl-i cedîde üzere eğitim formasyonu verilmiş olmasıdır.⁴⁹ Öğretmen okullarının ihtiyaca cevap veremediği için başvuru bu mecburi yöntem, müfettişin ifadesiyle şahadetnâmeli (diplomalı) veya ehliyetnâmeli öğretmen bulmak mümkün olmadığından, hâlâ çare olarak görülmektedir. Öğretmen açığı meselesi, alınan çeşitli tedbirlere rağmen bundan sonraki süreçte de devam etmiş, I. Dünya Savaşı'nda daha da vahim bir hal almıştır.⁵⁰

Ferid Abdurrahim'in verdiği bilgiye göre, merkez kaza Ermeni ibtidâi okulu muallimi Nurayir Efendi Osmanlı tebaasından, diplomalı ve nezarete kayıtlı olup Osmanlıca ders vermeye bir dereceye kadar iktidarı vardır. Bu mektebin Maarif Komisyonu üyeleri tarafından ahlaksızlık, geçimsizlik ve yetersizlikle suçlanarak şikâyet edilen Nurayir Efendi'nin isnat edilen bu ithamlarla bir alakasının olmadığı, yürütülen soruşturma neticesinde ortaya çıkmıştır. Meselenin bu muallimin maarif dairesinden aldığı 150 kuruş yanında ahaliden ayrıca söz verilmiş cüzi bir meblağın ödenmemesi yüzünden ortaya çıkan bir dedikodudan ibaret olduğu anlaşılmıştır.

Raporunun son kısmında Ferid Abdurrahim, İspir kazasının eğitimden mahrumiyetine vurgu yaparak bunun giderilmesi yönündeki tavsiyelerini sıralamaktadır. Kaza halkı fitrat olarak zeki, cesur, talim ve terbiyeye kabiliyetlidir. Eğer bunlar az zaman zarfında okutulabilir, cehaletten kurtarılabilirse hükümet çok yüksek bir unsura sahip olabilir. Bunun içinde kaza merkezinde iki muallimli bir rüştiye ve bir inâs ibtidâisi ile kazanın çevresinde en az 50 adet ibtidâinin açılmasına ihtiyaç vardır. Erzurum, Erzincan liva merkezlerinden başka diğer liva ve kaza merkezlerinde kızlara mahsus ibtidâiye bile yoktur. Müfettiş İspir'de bulunduğu esnada Bayburt, Pasinler merkez kazalarında birer inâs rüştiyesinin (kız ortaokulu) ve merkez vilayete bağlı Aşkale nahiyesi merkezinde de bir erkek rüştiyesinin açılması için Maârif Nezâreti'nden tahsisat verildiğini işittiğini bildirmektedir. Daha sonra öğrenci sayısı yirmiyi geçemeyen Aşkale ibtidâisi ile nahiyeye bağlı *Pınakaban*⁵¹,

⁴⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 4. Baskı, Türk Koleji Yayınları, İstanbul, 1993, s. 217.

⁵⁰ Aytekin, *age.*, s. 155-160.

⁵¹ Sezen *age.*, s. 407.

Topalçavuş, Cinis (Ortabahçe)⁵² ibtidâileri mevcutlarının nahiye rüştiyesi için yeterli kaynak olamayacağından bu tahsisatın boşa gideceğini aktarmaktadır. Neticede de bu iki kaza inâs rüştiyeleri tahsisatıyla merkezlerinde birer inâs ve Aşkale rüştiyesi tahsisatıyla da nahiye dâhilinde iki ibtidâinin kurulmasının daha iyi olacağını belirtmektedir.

Karakilise⁵³ Kazası Raporu

Karakilise teftişine görevlendirilen Bayezid Sancağı Mekatib-i İbtidaiye Müfettişi Ömer Faik'in raporunda, kaza nüfusunun düzgün kayıt edilemediğinden resmi olarak 23000 gösterildiği; ancak kaymakamlıktan öğrenildiği üzere 40000'i aşkın olduğu belirtilmektedir. Merkez kaza ile *Dürmeli*⁵⁴ ve *Kölebor*? köylerinde birer ibtidâi ile gayr-i Müslimlere ait *Mesrubaban*? isimli bir ibtidâi okulu vardır. Merkez ibtidâi binasıyla yeni açılacak rüştiye binası üçer dershaneye sahip ve hıfzıssıhaya uygun bir şekilde hayırseverler tarafından inşa ettirilmiştir. İbtidâi okulunun muallim-i evvel ve muallim-i sâni kadroları boş olduğundan öğrencilerin sayısı ile eğitim durumları hakkındaki bilgilere ulaşılammıştır.

Dürmeli ibtidâi okulu binası, köy sakinlerinden Hacı Resul Ağa tarafından yaptırılmış, bir dershaneden ibarettir. Bu okulun muallimi İbrahim Efendi'nin aylık 150 kuruş maaşı olup Bayburt Rüştiyesinden mezun ve nezaretçe kayıtlıdır. İbrahim Efendi'nin müfredata uygun ders işlemesi öğrenciler açısından oldukça faydalı olmakta ve okula devam edenlerin sayıları günden güne artmaktadır.

İki dershaneli *Kölebor*? ibtidâi binası, aynı köyden Hacı Abdullah tarafından yaptırılmıştır. Bu okulun muallimi Erzurum Darümuallimininden mezun Yakup Sabri Efendi, aylık 200 kuruş maaşı olup, nezaretçe kayıtlıdır. Köy halkının eğitime olan tutkuları ve Yakup Sabri Efendi'nin programı uygulayarak ders verdiği için öğrencilerin sayısı 50'yi aşmıştır.

Merkez kazada bulunan gayr-i Müslim *Mesrubaban*? ibtidâi mektebi binası, halkın yardımlarıyla yaptırılmış, altı dershane ve bir muallim odasından oluşmaktadır. Muallim-i evveli Ohannes Efendi'ye aylık ahali tarafından 375 kuruş ve muallim-i sâni Hayik Efendi'ye Maârif Nezâreti tarafından aylık 250 kuruş, muallim-i sâlisi Karakin Efendi'ye ahali tarafından aylık 200 kuruş ve muallim-i râbi Makri Efendi'ye yine ahali tarafından aylık 100 kuruş maaş verilmektedir. Bunlardan sadece Karakin Efendi nezarete kayıtlıdır. Bu okulun öğrenci sayısı 200'den fazla olup müfredata uygun eğitim verilmektedir.

⁵² Akbayar, *age.*, s. 33.

⁵³ Bugün Ağrı ili.

⁵⁴ Bu köy, günümüzde Aşağıdürmeli ve Yukandürmeli köyleri olarak iki köye ayrılmış haldedir. Bkz. Harita Genel Komutanlığı, 1995: 150 numaralı pafta.

Müfettiş Ömer Faik 160 adet köye sahip olan Karakilise kazasının, genellikle Kürt kabileleri ile az sayıda muhacir ve Hıristiyan'dan oluştuğu tespitinden sonra bölgenin eğitimden ve medeniyetten yoksunluğu üzerinde durmaktadır. Keza teftiş esnasında köylerde gelişme ve medeniyet adına hiçbir şey görmediği gibi mektep, medrese ve ibadethanelere de rastlamadığını söylemektedir. Ömer Faik bunun sebebinin maârifin buraya Sultan II. Abdülhamid döneminde götürülmediğine bağlamaktadır. Böylece halk cehalet saikiyla bir takım zorbalardan savaş aracı olduğu için eğitimin değerini anlamamıştır. Müfettiş, bu çaresiz insanların cehaletin karanlığından kurtulabilmesinin ibtidâi mekteplerinin arttırılmasıyla mümkün olacağı için diğer kazalara oranla Karakilise'de daha fazla okul açılması gerektiğini belirtmektedir. En azından diğer köylere yirmi otuz dakika mesafede bulunup yaz kış öğrencilerin okula devamını sağlayacak merkezi köylerde okul açılmasını istemektedir. Bunun için de *Duavan*⁵⁵, merkez nahiye *Çemiçeto* (Cumaçay Beldesi)⁵⁶, *Mamik*⁵⁷, *Abtalarn Ortakene* (Ortakent köyü)⁵⁸, merkez nahiye *Hamur* (Hamur ilçesi)⁵⁹, *Kuçkan* (Ekincik köyü)⁶⁰, *Seyidhanbey* ve *Süleymankünbet*⁶¹ köylerinde birer ibtidâi mektebi açtırılması için kaymakamlık nezdinde girişimde bulunulmuştur. Köylülerden de mektep binalarının yapımı ve ihtiyaçlarının karşılanması hususunda söz alınmıştır. Ömer Faik'in bu önerisi, Sultan II. Abdülhamid döneminde uygulamaya sokulan tedbirler arasındaydı. Her köye birer ibtidâi okul açmanın mali zorluğu göz önünde tutularak hiç olmazsa birbirine yakın köylerin bir nahiye bölgesi haline getirilerek, her köye yarım saat veya üççeyrek kadar mesafede bulunan nahiye merkezlerine birer ibtidâi okulu açılması düşünülmüştür.⁶²

⁵⁵ Araştırmalarımız neticesinde bu köyün günümüzde Mollaosman köyüne bağlı Konak mahallesi olduğu tespit edilmiştir. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 150 numaralı pafta.

⁵⁶ Akbayar, *age.*, s. 119.

⁵⁷ Mamik, ilkönce Mollaosman Köy Muhtarlığı'na bağlıyken (Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 802.) şimdi ise Yukarıyoldüzü köyüne bağlı Yurt mahallesi olarak görünmektedir.

⁵⁸ İsmi 1946'dan önce Ortakent olarak değiştirilmiş olup bugün de aynı ismi taşımaktadır. Bkz. Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 877; Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 150 numaralı pafta.

⁵⁹ Akbayar, *age.*, s. 68; Sezen, *age.*, s. 219.

⁶⁰ Kuçkan, önceleri Cıvrik köyü muhtarlığına bağlıyken (Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 750.) haritalar vasıtasıyla bugünkü isminin Ekincik köyü olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 150 numaralı pafta.

⁶¹ Bu iki köyden Seyidhanbey için bkz. Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 970; Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 150 numaralı pafta) Süleymankünbet için bkz. Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu, s. 970; Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Karaköse paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995: J49 numaralı pafta.

⁶² Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 84.

Müfettiş Ömer Faik son olarak kazanın tabiat durumu ve mülki taksimatı dikkate alındığında verilen tahsisatla dışarıdan liyakatli muallimlerin getirilemeyeceği için merkez livada veya kazada bir dârülmuallimîn açılmasını önermektedir. 18 Teşrin-i sani 1326'da (1 Aralık 1910) yazılmış olan bu rapor, Vilayet Maarif Müfettişliği vasıtasıyla Erzurum Vilayetine ulaşmış, oradan da 27 Teşrin-i sani 1327'de (10 Aralık 1911) Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

Erzincan Livası Raporu

17 Teşrin-i sani 1326 (30 Kasım 1910) tarihli Erzincan teftiş raporu, ilk olarak liva merkezi ve livaya bağlı köylerdeki okulların durumuyla ilgili bilgilerin bulunduğu bir tabloyla başlamakta, ardından tespit edilen sorunların çözümüne dair tavsiyeler ve taleplerle son bulmaktadır.

Buna göre merkez livada bulunan okulların hepsi mahalli maârif komisyonları tarafından idare edilmektedir. Yenice Mahallesi'ndeki Kayaca İbtidâisinin binası eğitime kesinlikle elverişli değildir. Burada tedrisât iyi olmasına karşın 120 mevcuduyla öğrenci sayısının fazlalığından dolayı muallim-i salise ihtiyaç vardır. Kale'deki Mecidiye mektebinin 95 mevcudu olup, binası iyi ise de tedrisât oldukça eksiktir. Cami-i kebir civarındaki Orhaniye ibtidâisine 94 öğrenci devam etmektedir. Bu okulun binası eğitime uygundur. Ancak buranın da bazı ders araçlarına ve bir üçüncü muallime ihtiyacı vardır. Kurşunlu mahallesindeki Osmanîye ibtidâisi 76 kişilik mevcuda sahip, binası yeni ve muntazam ise de öğrencinin kitap ve defterleri eksiktir. Son olarak 135 öğrencinin devam ettiği Ali Efendi mahallesindeki inâs rüştiye ve ibtidâiye okul binası ve iç bölümü kesinlikle okula elverişli değildir. Eğitim gereçleri, sıra ve rakam tahtaları eksik tedrisât düzensiz ve oldukça zayıftır. Bunun en önemli sebebi zamanında kitap tedarik edilmemesidir.

Erzincan'a bağlı diğer okullar ise *Cencige* (Çağlayan) ve *Cimin* (Üzümlü İlçesi) nahiyeleri⁶³ merkez ibtidâileri ile *Tebrih?* ve *Keleric* (Pişkidağ)⁶⁴ köy ibtidâileridir. Bunlardan *Keleric* hariç diğerleri resmi okuldur. *Cencige* İbtidâisi, 16 öğrenciyle oldukça düşük bir mevcuda sahiptir. Zaten okul binası bir göz damdan ibaret olup, içerisinde sıra ve tahta yoktur. *Cimin* de 700 haneli büyük bir köy olmasına rağmen ibtidâisine yalnız 50 öğrenci devam etmektedir. Binası gayet düzgün olan *Keleric* mektebine ise sadece 25 öğrenci devam etmektedir. Bu köylerin aksine eğitim yönünden iyi olan tek okul, 50 öğrencili *Tebrih?* İbtidâisi'dir.

⁶³ Bu iki yer için bkz. Akbayar, *age.*,s. 31, 33; Sezen, *age.*,s. 104, 110.

⁶⁴ Yaptığımız araştırma sonucunda Keleric köyünün ismi ilkönce Kelariş olarak değiştirilmiş, daha sonra da Pişkidağ ismini almıştır. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Erzincan paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 143 numaralı pafta.

Raporda *Cencige* nahiyesine bağlı 130 haneli *Şıhlı*⁶⁵ köyünden seksenden fazla öğrenci çıkacağı ifade edilmektedir. İki dershaneli bir okula ihtiyacı olan bu köyün inşaa ve diğer masrafları köylüler tarafından taahhüt edilmiştir. Merkez livaya bağlı *Kertab* (Geyikli)⁶⁶ köyü de 130 haneye yakın büyük bir köydür. Dolayısıyla burada da bir ibtidâî mektebine ihtiyaç olup, masrafları köylüler tarafından karşılanacaktır.

Müfettiş bu okullardan tam anlamıyla istifade edilemediğini ve bunun iki sebebe dayandığını belirtmektedir. Birincisi muallimlerin ehliyetsizliği, ikincisi ise kitap olmaması ve bulunan kitapların da son programa uygun olmamasıdır. Muallimlerin hepsi mahalli maarif komisyonlarınca seçilip tayin edilmiş, mesleki bilgileri yetersiz kişiler oldukları için eğitimin ilerlemesini asla dikkate almayarak, çok az olan maaşlarını alıp geçimlerini temin etmeyi düşünmektedirler. Hatta bu öğretmenlerin çoğu aldıkları maaşı bile hak edecek derecede bilgiye sahip değildir. Ancak bunlardan birisinin görevden alınması durumunda 150 kuruştan ibaret olan cüzi bir maaşla daha iyisini bulmak doğal olarak mümkün olmayacaktır. Ferid Abdurrahim ve Erzurum Valisi'nin de üzerinde durduğu öğretmen maaşlarının düşüklüğü meselesi, Osmanlı'da eğitim kalitesini etkileyen en önemli sorunlardan birisini teşkil etmiştir. Osmanlı'da öğretmenler devlet memurları içerisinde düşük düzeyde maaş alan grubuna girmektedir. İbtidâî muallimlerinin aldığı maaşlar bu grubun en alt seviyesindeydi. Yukarıda da ifade edildiği gibi yerel mali kaynaklardan veya bağışlardan karşılanan sıradan bir köy öğretmenin maaşı geçim standardının altındaydı.⁶⁷ Bu durum, hem köyün zor şartlarına katlanıp, hem de kıt kanat geçinmeyi göze alacak müktedir öğretmen bulmayı imkânsız hale getirmiştir.

Müfettiş, muallim olacak kimselerin en azından vilayet idadisinde mezun genç, faal, ehliyetli ve açık fikirli kişiler olması gerektiğini ifade etmektedir. Böylece bu aydın muallimler, öğrencileri layıkıyla okutup, cahil olan köy ahalisine ilim ve eğitimin önemini anlatarak onların fikirlerini açabilirler. Bu hususta köylülerin ilim ve maarife karşı istekli olduklarını vurgulamaktadır.

Müfettişin belirlediği ikinci sorun, bütün okullarda okutulan kitapların eksik olması, var olan kitapların da son müfredata uygun olmamasıdır. Bunun çözümü ise, liva merkezinde bir kütüphane kurulup kabul olunan en son baskı kitap ve diğer eğitim gereçlerinin zamanında getirilerek okullara dağıtılmasıdır.⁶⁸

⁶⁵ 1:100000 ve 1:200000'lik haritalardan Şıhlı köyünün isminin Şeyhli olarak değiştirildiği ve şu anda Mertekli köyüne bağlı Eskişeyhler Mahallesi olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Erzincan paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 143 numaralı pafta.

⁶⁶ Bkz. Harita Genel Müdürlüğü, 1952, Erzincan paftası; Harita Genel Komutanlığı, 1995, 143 numaralı pafta.

⁶⁷ Somel, *age.*, s. 205, 206.

⁶⁸ Burada kütüphane ibaresinden kastedilen resmi kitap satış bürosudur. Bkz. Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif

Böylece hem öğrenci zamanında kitaplarını temin eder, hem de kitapçıların fahiş fiyatla sattıkları kitapları ucuz almış olurlar.

Vilâyet Maârif Müfettişliğine sunulan bu rapor, Erzurum Vilayetinden 06 Kanun-ı evvel 1326'da (19 Aralık 1910) Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.

Müfettiş Abdurrahim Efendi İle Erzurum Valisinin Mütalaaları

Müfettiş Abdurrahim Bey, İstanbul'a Kiğı ve Hınıs raporlarına ek olarak vilayetin eğitim durumu ve sorunları hakkında kendi özel görüşlerini ve tavsiyelerini ihtiva eden önemli bir rapor göndermiştir. Aynı şekilde Erzurum Valisi'nin Maârif Nezâreti'nin 23 Teşrin- sani 1326 (06 Aralık 1910) tarihli telgrafına cevaben 28 Teşrin-i sani 1326'da (11 Aralık 1910) göndermiş olduğu rapor, vilâyetin eğitim sorunlarına karşılık çarpıcı çözümler önerileri getirmesi bakımından dikkate değerdir. Dolayısıyla bu iki önemli mütalaayı sırasıyla değerlendirmek konunun ortaya konması adına faydalı olacaktır.

Müfettiş yazısında, ilk olarak Erzurum Vilâyeti'nin en önemli eğitim ihtiyacının, ibtidâî okullar için donanımlı öğretmenler yetiştirebilecek bir dârümuallimîn olduğuna dikkati çekmektedir. Hâlbuki vilâyette bulunan dârümuallimîne kaydolan elli öğrenci otuza düşmüş ve bunlardan ikinci sınıfa yirmi sekiz öğrenci geçebilmiştir. Üstelik birinci sınıfa kabul edilecek elli öğrenci için yapılan mükerrer ilanlara rağmen sadece on kişinin müracaat etmesi, bu hususta genel bir rağbetin olmadığını göstermektedir. Ekonomik sıkıntılara dayanan bu meselenin çözümü için müfettiş dârümuallimînin yatılı hale getirilmesini önermektedir.

Abdurrahim Bey mektepler ile medreselerin toplum hayatında etkili kurumlar olduğunu belirterek, medreselere ibtidâide okutulan bazı yeni derslerin katılması, ibtidâî mekteplerinin de - dârümuallimînden muallim yetiştirmek üzere- çoğaltılması ve iyileştirilmesi durumunda eğitimin yaygınlaşabileceğini öne sürmektedir. Elde doğru istatistikî bilgiler olmamasına karşın köylülerin sadece beş yüzde biri okuyup yazabilmektedir.⁶⁹ Müfettiş bunun ilk sebebinin henüz birçok köyde ibtidâî mekteplerinin bulunmamasına, ikincisinin ise vaktiyle açılmış olan -bazı mektepler müstesnadır- ibtidâî mekteplerinin hala *tarz-ı atîk* (eski tarz) üzere olmalarına bağlamaktadır. Müfettiş eski usul üzere okullar tabiriyle dini derslerin ağırlıklı olduğu ve eski eğitim metotlarının

Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, 2009, s. 30.

⁶⁹ Alkan'ın verdiği istatistikî bilgilere göre Erzurum'daki okuma yazma oranı %3 mesabesinde. Dolayısıyla Müfettişin bu tespiti ilk bakışta abartılı görünse de vilayet ve liva ve kaza merkezleri çıkarıldığında ve müfettişin gezdiği köyler göz önüne alındığında bu oranın çok da fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924, Taribli İstatistikler Dizisi*, Cilt VI, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 115.

uygulandığı mektepleri kastetmektedir. Bu meselenin kökeni Tanzimat'a kadar gitmektedir. Devlet adamları öncelikle ilkokul seviyesindeki sıbyan okullarını çağdaş bir hale sokmaya çalışmış, başarılı olamayınca da 1871'den itibaren modern müfredat ve tedrisat yöntemlerinin uygulandığı ibtidâi isminde yeni okullar açmaya karar vermiştir.⁷⁰ Bu girişim, ilköğretimde ikiliğe yol açmıştır. Bu ikilik de görünüşte sıbyan mektebi ve ibtidâi mektebi olarak; temeldeyse *usûl-i atîka* (eski usul) ve *usûl-i cedîde* (yeni usul) olarak uzun bir süre devam etmiştir.⁷¹ Özellikle 1882'den sonra bu ikiliğin ortadan kaldırılması için ibtidâi okullara ağırlık verilmiştir. Bundan sonra da sıbyan okullarının *usûl-i cedîdeye* dönüştürülmesi hızlanmış ve 1909'a kadar pek çok okul yeni usul öğretimi uygular hale getirilmiştir.⁷² Ancak bu konuda taşrada ve bilhassa Erzurum Vilayetinde ciddi sorunların yaşandığı görülmektedir.

Ferid Abdurrahim, diğer önemli bir soruna geçmekte, ilmühaberi tebliğden ibaret olan bir mübaşir maaşının, elli-altmış öğrencinin talim ve terbiyesine emanet edilen bir muallime verilen maaşın iki üç misli olduğunu belirterek muallimlerin aldıkları maaşın yaptıkları işe karşılık çok düşük olduğunu vurgulamaktadır. Valinin de üzerinde durduğu bu mesele, eğitim kalitesini olumsuz etkileyen unsurların başında gelmektedir.

Abdurrahim Bey, ilim ve maarifin en üst seviyeye ulaştığı medeni ülkelerde en çok ibtidâi tahsiline önem verildiğini ve buralarda devam mecburiyeti olduğu halde bizim birçok köyümüzde mektep ve ilim müessesesi adına hiçbir işaret görülemediğini ifade etmektedir. Vaktiyle açılmış okulların da bir takım köy muallimlerinin cehaletine mahkûm bir halde kalması ve zavallı vatan evladının yılda üç dört ay elifba cüzü okuyarak sekiz dokuz ay ihmal ve unutulmaya terk edilmelerinin üzüntü verici olduğunu aktarmaktadır. Bu ise cehaleti ortadan kaldırmak amacına dayanan ibtidâi mekteplerinin yaygınlaştırılması hakkındaki tebligat ve emirlere tamamen aykırıdır. Hâlbuki rüştiye okullarının ihtiyacı olan öğrenciyi layıkıyla yetiştirebilecek ibtidâi mektepler olmadıkça rüştiyelere mükemmel talebe yetişemeyecek ve bu uğurda harcanan emekler boşa gidecektir.

Abdurrahim Bey'in mütalaasında sınırda bulunması nedeniyle önemli bir konuma sahip olan Erzurum Vilâyetinde, Müslümanların gayr-i Müslim unsurlara oranla çoğunlukta olmalarına karşın eğitim açısından oldukça geri kaldıkları işaret edilmektedir. Halka meşrutiyetin feyzini anlatmanın okutmakla olabileceği ve bu konuda hükümetin her tür fedakârlığı yapması gerektiği ileri

⁷⁰ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt II, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939, s. 387-389.

⁷¹ Kodaman, *age.*, s. 68. Usûl-ı Cedid hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Fahri Temizyürek, *Selim Sâbit Efendi ve Usûl-i Cedid Hareketi İçerisindeki Yeri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.

⁷² Kodaman, *age.*, s. 69.

sürülmektedir. Nitekim vilayetin eğitim harcamalarına ayrılan bütçesi çok düşük olup arttırılması lazımdır. Müfettişin son önerisi ise Erzurum Vilâyetinin eğitim olarak hiç olmazsa İzmir, Bursa gibi vilayetler derecesine ulaştırılmasıdır.

Erzurum Valisi Mehmed Celâl Bey (1863-1926) de mütalaasında vilayetteki okulların bina ve kadro sıkıntıları, tahsisatın yetersizliği, yeni okul ve nitelikli öğretmen ihtiyacı hususlarında çarpıcı tespitlerde bulunmakta, çeşitli öneriler getirmektedir. Bunda kuşkusuz onun maarifçi geçmişinin önemli bir payı vardı. Sağlık sorunları yüzünden yarım kalan yurtdışı eğitimi sonrası Celal Bey, çeşitli okullarda muallimlik ve idarecilik yapmış, mezunu olduğu Mülkiye Mektebi müdürlüğünün akabinde Erzurum valiliğine tayin olmuştu.⁷³ Vali sırasıyla idâdi, rüştiye ve son olarak ibtidâi okullarını ele alarak, sorunlar ve çözümler üzerinde durmaktadır. Buna göre merkez vilâyetin yedi senelik ve Erzincan'ın beş senelik birer idadi okulu vardır. Erzurum İdâdisi inşa edildiği tarihten beri ciddi bir tamirden geçmediği ve bazı gerekli ilaveler için yüz bin kuruşa ihtiyaç olduğu gibi zamanında VI. Ordu Müşiri Zeki Paşa'dan alınarak okula dönüştürülen Erzincan İdâdisinin eksikleri de ancak yirmi beş bin kuruşla tamamlanabilir.

Vali rüştiye hususundaki mütalaasında, okul olmayan kaza merkezlerine birer rüştiye kurulması için tahsisat verilmişse de çoğu kazada okul binası olmadığı gibi mevcut olanların içinde sadece *Hasankale* rüştiyesinden başka hiçbirinin okul olarak kabul edilemeyeceğini dile getirmektedir. Akabinde bu kazaların iktisadi durumunun taahhüt edilen okul binalarını yapmaya müsait olmadığını, gönderilen plana uyulmayıp sadece buraların zorunlu ihtiyacını karşılamak üzere yaptırılacak okul binalarının kereste ve kireç fiyatlarının yüksek olmasından dolayı ancak elli bin kuruşa mal edilebileceğini bildirmektedir. Bu okulların hiçbirinde dârümualliminden mezun muallim bulunmadığı gibi birçoğunun öğretmeni de yoktur. Valinin tabiriyle Erzurum Vilâyeti'ndeki rüştiye mektepleri binasız ve muallimsiz bir hayali kurumdan başka bir şey değildir. Bunların rüştiye mektebi haline getirilebilmesi, idâdi mezunlarından veya mahallerince bulunacak muallimlerin tayini hakkında neticesiz uygulamaların terkiyle eğitimin muktedir ellere emanet edilmesine, eksiklikleriyle beraber binaların tamamlanmasına ve öğrenci sayısı muallim sayısı arasında bir makul oranın bulunmasına bağlıdır. Vali, sözü öğretmenlerin maaşına getirmekte ve çarpıcı örneklerle bu konudaki görüşünü açıklamaktadır. Biraz okuma yazması olan

⁷³ Celal Bey, Erzurum valiliğinden (Mart 1910- Haziran 1911) sonra Edirne (Temmuz-Ekim 1911), Aydın (Aralık 1911-Ağustos 1912), Halep (Temmuz 1913-Haziran 1915), Konya (Haziran-Ekim 1915), Adana (Kasım 1919-Ağustos 1920) valiliklerinde bulunmuş, Dahiliye (Ekim-Aralık 1911) ve Ticaret Nazırlıklarını yürütmüştür (Ocak-Haziran 1913). Vekaleten İstanbul Şehreminliği (Temmuz 1921-Mart 1922) vazifesini de yapmıştır. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalî (1839-1922)*, İsis, İstanbul, 1999, s. 30, 92. Valinin basılmış birçok eseri de mevcuttur. Bu eserleri ve şehremanetindeki faaliyetleri hakkında bkz., Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, haz, Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 460-490.

kişiler, 400 kuruşla polis, 500 kuruşla mahkeme mübaşiri tayin edilmekte ve bu kişilerde polislikten komiserliğe, mübaşirlikten kâtipliğe yükselme ümitleri vardır. Hâlbuki muallimlik mesleğinde bir yükselme ümidi bulunmadığından rüştiyede hakkıyla ders verecek bir öğretmenin özellikle hayat pahalılığıyla meşhur olan Erzurum'da yedi-sekiz yüz kuruş maaştan düşük bir maaşla çalıştırılmayacağı doğaldır. Neticede bu mesele çözülmekçe eskisi gibi idare-i maslahattan öteye geçilemeyeceği de açıktır. İbtidâi muallimlerine oranla biraz daha yüksek olan rüştiye öğretmenlerinin maaşı da valinin tespit ettiği gibi hayat şartlarına göre düşük bir seviyeydi. 1869 Maârif Nizamnâmesi'nde nispeten makul miktarlarda belirlenmiş olan rüştiye öğretmenlerinin maaşları, hemen hiçbir zaman uygulanmamıştır. Özellikle muallim-i evvellerin haricindekilerin aldığı maaşların geçim standardının altında tahakkuk ettiği görülmektedir.⁷⁴

Vali, okullar içerisinde en çok dikkate alınmaya değer olan ibtidâilerin kendi vilayetinde esasen mevcut olmadığına parmak basmaktadır. Gerçi ibtidâi mekteplerine ayrılan para⁷⁵ ile Vilâyet Maârif İdaresi yüz kadar okul için tahsisat ayırmıştır. Ancak maaşın düşük olması yüzünden çoğu okula muallim bulunamadığı için tahsisat harcanamamış ve senesi sonunda tasarruf sütununa nakledilmekten başka bir sonuç elde edilememiştir. Henüz açılmış olarak kabul edilmemesi gereken bu yüz ibtidâi mektebine karşılık, Erzurum Vilâyeti'nde okula muhtaç 2800 köy vardır. Vali, tükenmez bir servete sahip olup da bu köylerin hepsine okullar yapsak muallim bulamayacağımız için yine bir fayda elde edemeyeceğimiz doğaldır dedikten sonra bu durumu, mektebi olmayan böyle bir vilayete ibtidâi tedrisâtına boşuna dört müfettiş tayin edilmesinden beklenen faydayı anlamaktan acizim sözüyle eleştirmektedir.

Vali mütalaasının son kısımlarında Erzurum Vilâyeti'nde inşa masraflarının en az yarısının hükümet tarafından karşılanması gerektiğini aksi takdirde sadece müfettişlerin nasihatleriyle köy halkına okul yaptırılmayacağı hususunu dile getirmektedir. Boş hayallere kapılmaksızın imkânlar ölçüsünde ama gerçek manada mektep açılmasını istemekte, “Devr-i sâbıkda maârif istatistik ve salnâmelerinde münderiç olan mekâtüb gibi ismi var cismi yok şeyler olmasın” sözüyle de II. Abdülhamid dönemine gönderme yapmaktadır. Vali, ibtidâi mektepler için ne kadar çok verilebilirse o derece çok paraya ihtiyaç vardır şeklinde ifade etmekle, vilayetin bu husustaki ihtiyacının ne kadar büyük olduğunu altını çizmektedir. Daha sonra istek ve önerilerini sıralamaktadır. Her şeyden önce merkez dârümuallimînin yatılıya dönüştürülmesini ve ibtidâi muallimliği maaşının en azından 300 kuruşa çıkarılmasını talep etmektedir. Son olarak kereste, kireç, çivi, usta yevmiyesi gibi nakit harcamalar devlet tarafından

⁷⁴ Somel, *age.*, s. 206, 207.

⁷⁵ Bu dönemde maarif bütçesinden ilk defa Osmanlı Devleti'ndeki tüm ibtidâiler için toplam 100000 liralık bir ödenek ayrılmış ve bu da tüm vilayetlere dağıtılmıştır. Necdet Sakaoglu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 133; Ergün, *age.*, s. 194.

karşılandığı takdirde taş ve amele yevmiesini üstlenen köylerde okul yaptırılmakla işe başlanmasını önermektedir.

Müfettişin ve valinin vilayetteki bina, öğretmen ve müfredat meseleleri hakkındaki görüşleri ile 1887'de genel eğitim sorunlarını müzakere etmek için toplanan Maârif Komisyonu'nun kararlarının neredeyse aynı olması ilginçtir. Ali Haydar Bey'in başkanlığında toplanan bu kurul, vilayetlerden gelen bilgileri de değerlendirerek taşra ilköğretimiyle ilgili on bir maddeden oluşan önemli kararlar almıştır.⁷⁶ Ancak halen aynı sorunların yaşanması, bu kararların tam anlamıyla uygulanmadığının da açık bir göstergesidir.

Sonuç

Teftiş raporları ve valinin mütalaaları bize 1910'da Erzurum genelinde eğitimde büyük sorunların yaşandığını göstermektedir. Vilayette nüfusa oranla oldukça az miktarda okul bulunmaktadır. Bu okulların ise çoğu kendi binasından mahrum, gerek sıhhi şartlar gerekse araç gereç bakımından eğitim öğretime elverişsizdir. Özellikle kırsal bölgede okul neredeyse bulunmamaktadır. Binadan daha elzem mesele, öğretmen sıkıntısıdır. Şehir merkezleri dâhil birçok okulda öğrenci sayısına oranla öğretmen sayısı yetersizdir. Bununla birlikte mevcut öğretmenlerin çoğunun liyakatsiz olması eğitim kalitesini olumsuz etkileyen başlıca faktörler arasındadır. İlköğretim, darülmualimin mezunu olmayan, öğretmenlik yapabilecek formasyona sahip olmayan, çok düşük maaşlarla çalıştırılan öğretmenlerle yürütölmektedir. Dolayısıyla öteden beri Osmanlı devlet adamlarının üzerinde durduğu modern eğitim programları da devreye sokulamamaktadır. Diğer yandan bölgenin zor coğrafi koşulları da ilkokul eğitimini menfi olarak etkilemektedir. Yolu olmayan ve öncelikle bayındırlık hizmetlerine ihtiyacı bulunan dağlık bölgelerde okul sayısı yok denecek kadar azdır. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlı olan bölgede, fakirliğin de tesiriyle çocukların işgücünden faydalanılması, okulları sadece kış aylarında devam edilen kurumlar haline sokmuştur. Ayrıca devletin bilhassa ilkokul eğitimini halka yüklemesi olumsuz neticeler doğurmuştur. Yoksul olan bölge halkı, okul binalarının inşasını ve eğitim giderlerini karşılayamamıştır. Üstelik bu giderleri karşılamakta çekilen zorluklar, halkın eğitime karşı isteksiz olmasında etkili olmuştur. Bu isteksizlikte, eski müfredata bağlı eğitimin vilayette etkinliğini korumasının da payı vardır. Özellikle medrese eğitiminin yaygın olduğu bölgelerde halk, yeni müfredata sahip öğretime karşı mesafeli durmuştur. Her ne kadar 1860'lardan beri Osmanlı'da modern eğitim programları ve metotlarının uygulandığı ibtidailerin yaygınlaşmasına gayret edilmişse de bu teşebbüsün çok da başarlı olamadığı, Erzurum Vilâyeti örneğinde açıkça görölmektedir.

⁷⁶ Kodaman, *age.*, s. 81, 82.

Bu sorunlara karşılık talepler de bellidir: öğretmen açığının kapatılmasına yönelik olarak dârülmuallimînlerin açılması ve yatılı hale getirilmesi; yeni ibtidai ve rüştiye okullarının tesisi ve mevcutlarının düzenlenmesi; öğretmen maaşlarının makul bir seviyeye yükseltilmesi ve tüm bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için de doğal olarak tahsisatın arttırılmasıdır. Zaten meselenin çözümü de burada düğümlemektedir. Yeni hükümet ilk defa eğitim bütçesine ilkokul ödeneği koymakla ve sorunların tespiti ve çözümü için raporlar istemekle bu konuda bir atılım yapmak niyetinde olduğunu göstermiştir. Fakat devletin sadece Erzurum Vilâyeti'nin eğitim sorunlarının çözümlenebilmesi için gereken meblağı bile karşılayabilecek iktisadi güce sahip olmadığı da bir gerçektir. Kuşkusuz bu köklü sorunların çözümü için başta para olmak üzere kararlı bir eğitim siyasetine ve doğal olarak zamana ihtiyaç vardı. Ancak, İttihat ve Terakki idaresinde iç siyasi çekişmeler, mali sıkıntılar ve dış müdahalelerle artan Ermeni meselesi ve azınlıkların faaliyetleri gibi iç huzuru ve refahı engelleyen gelişmelerle beraber Balkan Savaşı ve ardından Birinci Dünya Savaşı yıkımlarının yaşanması, eğitim alanında yapılması hedeflenen tüm projeleri akamete uğratmıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele esnasında Ermeni terörü ve Rus işgaliyle en ağır bedeli ödeyen Erzurum ve çevresinde eğitim öğretimle ilgili sorunlar daha da derinleşmiştir. Neticede 1910'da raporlarda belirlenmiş olan bölgenin eğitim sorunları, daha da büyüyerek Cumhuriyet'e devrolunmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maârif Nezâreti Kataloğu, Heyet-i Teftişye Fonu, MF.HTF 1/62.

Araştırmalar, Kitaplar ve Referanslar

AKBAYAR Nuri (2003) *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

AKYÜZ Yahya (1993) *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 4. Baskı, Türk Koleji Yayınları, İstanbul.

ALKAN Mehmet Ö. (2000) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924, Tarihlî İstatistikler Dizisi*, VI. Cilt, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

ATA Bahri (2009) Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895), *Tarihin Peşinde: Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, s. 27-36.

AYDOĞAN Erdal (2005) *İttihat ve Terakkî'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

- AYTEKİN Halil (1991) *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ERDEM Yasemin Tümer (2009) Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş, *OTAM*, Sayı 26 (Güz), s.55-91.
- ERGİN Osman Nuri (1939) *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt II, Osmanbey Matbaası, İstanbul.
- ERGİN Osman Nuri (1996) *İstanbul Şebreminleri*, Haz., Ahmed Nezih GALİTEKİN, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- ERGÜN Mustafa (1996) *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara.
- ERGÜN Mustafa (1982) Hayrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXX, Sayı 1-2, s.7-36.
- GENÇOĞLU Mustafa (2012) Davud Şükrü'nün Notlarından Osmanlı'nın İşkodra Vilâyetindeki Eğitim Politikası (1870-1876), III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu, 10-12 Mayıs 2012, Basılmamış Sempozyum Bildirisi, Manisa.
- HAYDAROĞLU İlknur Polat (1993) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara.
- KARAL Enver Ziya (1988) *Osmanlı Tarihi*. VIII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KOCABAŞOĞLU Uygur (1985) Amerikan Okulları, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, s.495-500.
- KOÇER Hasan Ali (1991) *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KODAMAN Bayram (1999) *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KRAMER J.H. (1964) "Râfızîler". *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 593.
- KUNERALP Sinan (1999) *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis, İstanbul.
- MAHMUD CEVAD (2001) *Maarif-i Umumiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı – XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Haz., Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- NURDOĞAN Arzu M. (2005) *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- NURDOĞAN Arzu M. (2009) II. Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarifin Teftişi, *OTAM*, Sayı 26 (Güz), s.193-220.
- SAKAOĞLU Necdet (1991) *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SEZEN Tahir (2006) *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- SEZER Ayten (1999) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı Özel Sayısı*, Ankara, s. 169-183.

Kığı	218	1	1			4		4
Hms	244	1	1			3		2
Tortum	61	1				2		
Keskim	71	1	1			5		1
İspir	133	1		1		5		
Karakilise	Belirtilmemiş	1	1	1		2		
Erzincan Livası	Belirtilmemiş	6	1			4		